

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՊՐԻՑԻՊՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Տեղագրի իրավունքով

ԿԱՐԻԵՏՅԱՆ ՍՐՄԸ ՀՈՎԿԻՄԻ

ՍՐՄԸՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՋԱՆԱՐՈՐՈՒՄԸ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-ՐԴ ՊԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ
ԵՎ 20-ՐԴ ՊԱՐԻ ԱՎՋԻՆ

Մասնագիտությանը -- Է.00.01 Հայոց պատմություն

Պատմական գիտությունների ինկնաճյուղի գիտական

աստիճանի հայցման առնչությամբ

Ս Ե Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1 9 9 5

Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ Գիտությունների Ազգային
ինստիտուտի պատմության ինստիտուտի ազգային-ազատագրա-
կան շարժումների պատմության բաժնում

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր ՀԱՄԻՐՅԱՆ Ս.Ս.

Գաշտակյան ընդդիմախոսներ՝

1. Գաշտակյան գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ Խ. Հ.

2. Գաշտակյան գիտությունների թեկնածու, դոկտոր

ՀԱՄԻՐՅԱՆ Ս. Ս.

Պաշտոնը կատարվելու է խմբի անդամների անվան պետական
մանկավարժական ինստիտուտում

Առեւտրային պաշտպանությունը կայանալու է , 15, 15.09.1995 թ. ՀՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտում գործող 004 հայոց
պատմության մասնագիտական խորհրդի նիստում
1375010, Երևան-10, Մարշալ Բալբախյան 24 Գ/

Առեւտրային պաշտպանությունը կատարվել է ՀՀ ԳԱ պատմության
ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրը առաքված է , 14, 14.09.1995 թ.

Մասնագիտական խորհրդի գիտական

քարտուղար, պատմական գիտությունների

թեկնածու ԱՍԻՐՅԱՆ Ս. Ս.

Վեճաբան
Գ. Նաթանյան
ՏԿՐ ԳՐԻԿՆԻ ՆԱԽԱԿԱՐ
ԳԻՏԱԿԱՆ
14. XI - 95 թ.

ԹԵՄԱՅԻ ՍՐԴԻՍԿԱՆԻՑՈՒՄԸ ՈՒ ՀՐԱՏԻՄԻՑՈՒՄԸ. 19-րդ դարի երկրորդ
կեսից թուրքական բռնապետության դեմ բռնկված հայոց ազգային-ազատագրա-
կան պայքարը ունեցավ իր բացառիկ, հերոսական դրամորամները: Օսման-
յան անարգ լուծը թողնում էր բազմաթիվ ժողովուրդների պայքարի փորձն ու
Օրինակը ոգևորում ու ոգեշնչում էին արևմտահայության ազատագրության
գործի նվիրյալներին ու զաւապարսիսներին: Հայության լայն զանգվածների
ազգային ինքնագիտակցության բորբոքումը և ազատագրական շարժման համա-
տարած ալիքի առաջընթացը պայմանավորված էր պատմական ժամանակի մի շարք պատ-
ճառների ու պայմանների յուրօրինակ զուգորդումով: Սյուս լուսադաշտի վրա
միայն կարելի է պարզաբանել, թե ինչու շուտով հայ իրականության մեջ
կազմավորվեցին և ապարիկ են հայ քաղաքական կուսակցությունները:

Հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունների հանդես գալը Օրինակի
երևույթ էր, և բնական պատասխան էր ընդդեմ սուլթանական Օրենքի անսա-
նելի դարձող ճնշման ու բռնապետների: Իսկ կարծիքով, սուլթանը 19-րդ
դարի 50-ական թթ. գործողության մեջ դրեց նոր կուրս՝, նոր պատմա-
թյան մեջ դեռ չտեսնված ցեղասպանության քաղաքականությունը, 1: Սը-
ղուհամիդյան զրեթե 30-ամյա թագավորության շրջանը ու պատահականորեն
պատմության մեջ մտավ որպես Զուլուսի. ժամանակաշրջան:

Հայ քաղաքական կուսակցությունները սկզբնավորվեցին և գործեցին
հենց այդ ժամանակահատվածում՝ գլխավորելով ժողովրդական
հոգեւորները, նրանք համիդյան ռեժիմի դեմ պարզեցին պայքարի արյունոտ
դրոշմը: Հայոց կուսակցությունները ունեցան պատմական պահի պայմաններին
համապատասխան ընդդեմ պայքարի զանազան մեթոդներ, երբեմն միմյանց սուր
ֆենադատելով պայքարի որդեգրած ուղիները: Զուլուսի թագի նպատակը նույն
էր՝ արևմտահայության փրկությունը ֆիզիկական բնաջնջման ապառնալից
և նրա վերջնական ազատագրումը թուրքական լճից:

Հայ անդրանիկ քաղաքական կուսակցությունը հանդիսացան արմենական-

¹ Силин А.С., Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце
XIX века, М., 1971 г., с. 207.

ները, որոնք ի տարբերութիւն հեշտակաւ և դաշնակցական կուսակցութեան
բյուռներէ կազմավորվեցին բուն արևմտահայկական իրականութեան մերձ-
կան-կապարարականում, 1885 թվականի աշնանը: Նրանք իրիմյան հայրիկի
ու Մ. փորթոսեանի ազատական շնչի ներքո զստիարակված հեղափոխական-
ներ էին, որոնք հաշվի առնելով սոսկած անհափ ծանր բարդ ու դժվարին
պայմանները, առաջին իսկ օրվանից առաջնորդվելով խոստովանած գաղափար-
կանութեան սկզբունքներով, նախապէս զարկ տվեցին կրթական շարժմանը,
որովհետև ազգային-հայրենասիրական գաղափարների փարոսները, այս-
նաև ուշադրութեամբ կենտրոնացրին գիտականական և գիտատար աշխատանքների վրա¹:

Արմենականները ակտիվացան հատկապէս 19-րդ դարի 90-ական թթ. կեսն-
րին: Նրանք հանդիսացան նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը 1896 թ. Վա-
նի հոգևորական ինքնապաշտպանութեան: Արմենական-
ները գոյատևեցին մինչև 1908 թվականը, որից հետո ազատագրական շարժ-
ման այլ հոսանքների միավորումով մասն կազմեցին հայ Սահմանադիր
Խմբակավար կուսակցութեան կազմութեան²:

Թեմայի արդիականութեան ու հրատարակութեանը կայանում է նրանում,
որ արևմտահայութեան և հայ քաղաքական կուսակցութեաններին ազատագրա-
կան դեմքութեան զիտակներն բազմակողմանի և համարիտ լուսաբա-
նումը այսօր առավել ևս ունի արդիական մեծ նշանակություն, քանի որ
Բուրժուազիա վարձու գրեհները, խորք գաղափարները մշտապես ինչ-
որևէ կերպ, որ հայկական շարժման արդյունք էին իբր հայ քաղաքական կազ-
մակերպութեանների գրգռիչ գործունեութեան: Ահաք որևէ բացառա-
կան քաղաքականութեան և, հիմնավորում են, սուլթան համդի և
բյան Երանք արդարացում և, հիմնավորում են, սուլթան համդի և

1 Խմբակավար Ազատական կուսակցութեան, Երևան, 1991, էջ 53:

2 Յեւ հրատարակող գիտաշխատողների 23-րդ նախաշրջանի գիտաշխատողների թե-
զիսներ, Երևան, ԳԱՀ կազմութեան ինստիտուտ, 1992, էջ 14-15:

հրատարակող հայաշինչ քաղաքականութեան անհրաժեշտութեանը, իսկ
բուրժուազիա ինքնապաշտպանութեան պայմանը, որ հայ կազմակերպիչներն
են, : Այդ կարծիքին են թուրքական պետութեան նախկին ու ներկայ բուրժու-
ազմակերպիչները:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՅԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ. Հետադարձութեան նպատակն
է ներկայացնել Արմենական կուսակցութեան կազմավորման և գործունեութե-
ան պատմությունը իր ամբողջական, օբյեկտիվ լուսաբանութեամբ: Իրավ-
է, որ 19-րդ դարավերջի հայ ազգային-ազատագրական շարժումները առկան
երկու տասնամյակ շարունակ գտնվում են հայ հասարակական-քաղաքական,
գրական-գեղարվեստական մտքի տեսադաշտում, բայց միայն 1988 թ. Արցախ-
յան զարթոնքից հետո հայոց ու հեռու անցյալի բազմաթիվ հարցեր ու
հարցանքներ հայ պատմագրութեան կողմից նորոգվի են իմաստավորվում և
վերագնահատվում:

Հաշվի առնելով պատմագիտութեան ժամանակակից պահանջները և հենվե-
լով բազմաբնույթ ակադեմիկոսների վրա՝ առնետխոսութեանում մասնա-
վորապես ռասսմանսիրվում են Արմենական կուսակցութեան կազմավորման
ընթացքը, գործունեութեանը կրթական-քաղաքական, գիտատար շարժման
և գիտականական ասպարեզում, կուսակցութեան կազմակերպական կառուց-
վածքը արևմտահայ իրականութեան դժնդակ պայմաններում, կուսակցութեան
գաղափար, համառ շանքերը արևմտահայութեանը ինքնապաշտպանութեան նախա-
պատրաստելու ուղղութեամբ: Ժամանակագրական առումով առնետխոսութեան-
նը ընդգրկում է գրեթե քառորդ դարյա ժամանակահատված՝ 19-րդ դարի
80-ական թվականներից մինչև 1908 թվականը: Իտեմախոսութեանում փորձ
է արված լուսաբանել հեռույն ինքնիները:

— Բաղադրական ներքին և արտաքին ինչպիսի գործունեություն նպատակներ հայ
քաղաքական կուսակցութեաններին՝ մասնավորապես արմենականների կազմա-
վորմանը:

Արմենականների հանդեպ քաղաքական և գործունեության շուրջ ու ճշմարտացիորեն փաստարկված պնդումներ կան Հովարդանյանի աշխատության մեջ, ընդ որում վերջինս նշում է, որ, «Արմենականները առաջացան 1863 թվականից՝ Մ. Բոթրոֆազյանի ղեկավարությամբ, երբ Սարսելում հիմնվեց «Արմենիա» անունով թերթը»¹:

Վերջին ժամանակներս լույս տեսավ Ա. Ս. Համբարյանի աշխատությունը, որտեղ լուսաբանված է արմենականների գործունեությունը, նրանց աշխարհայացքը և ծրագրային դրույթները²: Ընդ որում նշված աշխատության մեջ հեղինակը հրապարակել է նորահայտ մի շարք փաստաթղթեր:

Իրենց աշխատություններում արմենականների գործունեության խնդիրներին անդրադարձել են Լենդրոսը³ Խուրշուդյանը⁴ և Իսկար Բարսեղյանը⁵։ Արմենականների կազմավորման մասին իր գրքում հիշատակում է Հրաչիկ Սիմոնյանը⁶, նշելով, որ դա հայ ազգային ազատագրական շարժման քաղաքական ծրագրով հիմնված առաջին կազմակերպությունն է:

Արմենական կուսակցության վերաբերյալ փոքրիկ տեղեկություն կա "Армянский вопрос" հանրագիտարանում⁷: Արմենականների մասին թուրքերի նշվում է Ե. Սիլայանի «Հայ ժողովրդի պատմության նկարագրող ակնարկներ», սովորաբար վերցրած⁸:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների կազմավորման դրդապատճառների, նրանց ծրագրերի և գործունեության շուրջ ժամառվում են յոթ կա Մերի Բուշարի, Հայ-Խուրդյանի հասարակական-քաղաքական հարաբերությունները և Հովարդանյանի, Արևիկյանի ազատագրության հարցը և հայ հասարակական քաղաքական հոսանքները 19-րդ դ. վերջին քառորդում, Ե. 1967, էջ 287:
 2 Ա. Ս. Համբարյանի, Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990, էջ 157-158:

3 Լ. Խուրշուդյանի, Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակից էտպում, Երևան, 1964:

4 Խո. Բարսեղյան, Երազմիտ Խարսեղյանը Հայաստանում, Ե. 1967, էջ 166:

5 Հր. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 105:

6 "Армянский вопрос", Энциклопедия, Е., 1991г., с. 33.

7 Ե. Սիլայան, Հայ ժողովրդի պատմության նկարագրող ակնարկներ, Ե. 1989, էջ 119:

հայկական հարցը, աշխատության մեջ¹:

Արմենականների գործունեության վերաբերյալ ղեկավար են պատմաբան Հովհ. Ոսյանի, Վասպուրականի պատմությունից, արժեքավոր գրքում Արմենականների պատմության հիմնահարցերին որոշ չափով անդրադարձել են սփյուռքահայ հեղինակներ Կ. Սարրաֆյանը² և Ա. Սարգսյանը³: Այսպես սփյուռքում արմենականների պատմության ամենահաջողված ուսումնասիրության հեղինակը հանդիսանում է խորագիտակ հետազոտող Վաչե Ղազարյանը⁴:

Խորհրդահայ որոշ հետազոտողներ Արմենական կուսակցությունը փորձ են պատկերացնել որպես ունենոր խավերի շահերի արտահայտիչներ, որպես բուրժուական կուսակցություն: (Աստվածատիրության ընթացքում մենք չգտնեք այնպիսի եսկան փաստեր, որոնք ապացույց կհանդիսանային նման պնդումների հիմնավորման: Արմենական կուսակցության շարժերում կային բազմաթիվ արհեստավորներ, ուսուցիչներ, առևտրականներ, բժիշկներ, արհեստանոցներում ծառայող աշակերտներ, ու սպասավորներ, այլ զբաղմունքի մարդիկ: Այսպես որևէ եսկան հիմք չկա պնդելու, որ արմենականները հատուկ որևէ դասակարգի շահեր են արտահայտում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ պատմական ապարեզ եղան արմենականները, արևմտահայության գլխին կախված էր Լիեի-Լիեիեի հարցականը: Կերխնդրը հայրենիքի փրկության ուղիների որոնման մեջ էր: Ինչպես նշված էր կուսակցության ծրագրում, արմենականները իրենց ներքին ուժը գոյացրին ժողովրդային բուրժուական խավերից, առանց դասակարգային իմաստով որևէ

1 Мери Кочер, Армяно-турецкие общественно-политические отношения и Армянский вопрос, Е., 1988г., с. 21-22.
 2 Հովհ. Ոսյան, Վասպուրականի պատմությունից, Երևան, 1988, էջ 221-222
 3 Կ. Սարրաֆյան, Այնարկ մը արմենական կուսակցության պատմության վրա, Բեյրութ, 1960:
 4 Ա. Սարգսյան, Հայ դատ. Հայ ժողովրդի ազատագրական երգերը, Թեհրան, 1977, էջ 62:
 5 Վ. Ղազարյան, Արմենական կուսակցությունը, Բեյրութ, 1981:

խորհրդան:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԿԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՐԵՆԱԿԱՆ ՆԵՐԱԿՈՒ-
 ԹՅՈՒՆԸ: Ուսումնասիրութիւնները հայրենական պատմագրութեան մեջ առաջին
 համեմատ փորձն է հետազոտել արմենականների ամբողջական պատմութիւնը՝
 նրա կազմավորման օրերից մինչև 1908 թվականը, երբ արմենականները ա-
 զատագրական շարժման այլ հոսանքների միավորումով գոյացրին Հայ Սահ-
 մանդրի իրավապար կուսակցութեան կազմութիւնը:

Այս երկար ու ձիգ ժամանակահատվածում արմենականների բազմաբովան-
 դակ գործունեութիւնը շարադրվում է հայ հեղափոխական շարժման ընդհա-
 նուր տեսանկյունի վրա՝ սերտորեն շաղկապած ազատագրական մագաղաղման
 ընդհանուր անցուղարների հետ:

Հենեմլիով սկզբնաղբյուրների և հրատարակված գրականութեան ընկնած
 փաստերի վրա փորձ է արվում վերանայել հեացած մի շարք տեսակետներ
 ու առանձին դրույթներ: Ի տարբերութիւն մինչ այդ եղած սխալ և թյուր
 պատկերացումների, հստակ և վերջնականորեն հաստատվում է, որ Արմենա-
 կան կուսակցութիւնը կազմավորվեց 1865թ. աշնանը, ու թե արտասահմա-
 նում, այլ վանում: Առեւտրականութեանը պարզ ու հստակ պատկերացում է
 տալիս, որ արմենականների ծրագիրը ու թե իրօրականների անվարպետա-
 րանն ու երբ այլ նրանց ծրագիրը ծնվել է արևմտահայկական իրականո-
 թեան դժնդակ պայմանները խստորեն հաշվի առնելով, այն բնիկ է երկ-
 րում տիրող կոնկրետ իրավիճակից¹:

Ներկա աշխատանքի գործնական նշանակութիւնը առաջին հերթին պայ-
 մանավորված է հայ ազատագրական շարժման նորմրա զարթոնքի խնդրին-
 րով՝ կապած հայոց պետականութեան կերտման ճանապարհին Հայկական
 հարցից բխած դասերի ստույգ վերլուծման և վերամասնավորման հետ:
 Առեւտրականութեան նյութերը և ներկայացուցիչները կարող են Օգոս-
 տոսից բարձրագույն ուսումնական հաստատութիւններում հայ ազգային

1 ՀՀ ԴԻԿԻՆ ֆ. 427, ց. 1, գ. 66:

ժաշտական կուսակցութիւնների պատմութեան վերաբերյալ դասախոսո-
 թիւններ և մասնագիտական դասընթացներ վարելիս, ինչպես նաև ԲՈՒՀ-
 ների պատմութեան ֆակուլտետների համար հայ ազգային ազատագրական շար-
 ժունները լուսաբանող նոր մեթոդներ շարադրելիս:

ՀԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՎՈՂ ՄԵՆԱԽՈՍԱԿՈՒԹՅԱՆԸ հիմնվում
 է պատմական սկզբնաղբյուրների ու գրականութեան նորովի փնտրութեան
 վերլուծութեան վրա: Առեւտրականութեան շարադրման համար անհրաժեշտ
 նյութերը հավաքվել են մի շարք տարիների ընթացքում: Աշխատանքը
 զբաղւած է պատմա-ճանաչողական սկզբունքով, ի հարկէ՝ եւլակետ ունենալով
 հայ ազգային-ազատագրական շարժման արդարացիութիւնը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Առեւտրականութեանը երաշխա-
 վորվել է սլաշապնութեան ՀՀ ԳԱՄ պատմութեան ինստիտուտի հայ ազգային
 ազատագրական շարժումներին պատմութեան բաժնում: Առեւտրականութեան
 նյութերի հիման վրա հեղինակը հրատարակել է մի շարք հոդվածներ:

ՄԻԹՅՈՒՆԵՐԸ: Ուսումնասիրութեան աղբյուրագիտական հիմքը կազմել
 են արխիվային փաստաթղթերը, որոնք հեղինակը հավաքել է Հայաստանի
 Հանրապետութեան արխիվներէ: Թեմայի ուսումնասիրութեան ընթացքում
 հանդիպեցինք զգալի դժվարութիւններին, քանի որ արմենականների վե-
 րաբերյալ համեմատաբար քիչ ու ցածրագրիվ եղած նյութեր են պահպան-
 վել ներկայիս Հայաստանի Հանրապետութեան արխիվներում ու թանգարաննե-
 րում:

Մեր կողմից 1991 թ. հետազոտութիւններ եղան Մոսկվայում գտնվող
 Ռուսաստանի /Նախկին ԽՍՀՄ-ի/ հետաքննական իրաւապատմական արխիվում,
 Վ. Լենինի անվան գրադարանի ֆոնդերում, բայց առանց էական արդու-
 ների: ՀՀ մայրաքաղաք Երևանում ուսումնասիրութիւններ կատարելիս
 որոշ նյութեր հայտնաբերեցինք պատմութեան պետական կենտրոնական ար-
 խիվում /ԴԻԿԻՆ/ պահպալող Անուշապն Տեր-Մկրտչյանի ֆոնդում¹:

1 ՀՀԴԻԿԻՆ, ֆ. 427, ց. 425, ֆ. 427, ց. 1, գ. 30, ֆ. 427, ց. 1, գ. 17,
 ֆ. 427, ց. 1, գ. 21, ֆ. 427, ց. 1, գ. 15, ֆ. 427, ց. 1, գ. 37, ֆ. 427,
 ց. 1, գ. 5, ֆ. 427, ց. 1, գ. 13, ֆ. 427, ց. 1, գ. 64:

Ընդ որում եռույն փոփոխում հայտնաբերվեց ձեռագիր վավերագիր, ուր որովայն է Արմենական կուսակցությանը բարոյապես և նյութապես օժանդակող ընտանիքների ցուցակը¹:

Արմենականներին առնելու նյութեր հայթայթել ենք ՀՀ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների պատմության պետական կենտրոնական արխիվում²: Արմենական կուսակցության կազմավորման, հաշվապես Շատախի զավառում արմենականների ստեղծած մասնաճյուղի, զինատար աշխատանքների և վերջապես 1890 թ. հունիսին վանում և Շատախում տեղի ունեցած կռիվներին արմենականների մասնակցության վերաբերյալ զգալի նյութեր հայտնաբերվեցին Օւլաբենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի Շահեն Կուսիկյանի փոխում³:

Արմենականների գործունեության վերաբերյալ զգալի փաստեր են պատահակում Հայաստանի ազգային պատկերասրահում պահպանվող նշանավոր գեղանկարիչ Փանոս Խերլեմեզյանի հուշերում⁴:

Արմենական կուսակցության պատմության լուսաբանման հավաստի և լավագույն աղբյուր աշխույժներն են նշանավոր արմենական գործիչներ Արմենակ Ալարյանի⁵, Արտակ Դարբինյանի⁶, Միքայել Շաթանյանի⁷ հուշագրությունները, որոնք հրատարակվել են առանձին գրքերով: Այդ գործերն ունեն բնագրային արժեքի նշանակություն:

1 ՀՀԳԽԿԻ ֆ.427, ց.1, գ.26:

2 ՀՀ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների պատմության պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ.4047, ց.2, գ.5, թ.167:

3 Օւլաբենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան /ԳՍԹ/, Շ. Կուսիկյանի ֆ., 3ք, 380 թ., նո.20, 31:

4 Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, հուշա-ձեռագրային բաժին, ֆ. Խերլեմեզյան, Կյանցիս հուշեր, /մեծնազիր/, ֆ.60, ու.11, թղ.27, 28:

5 Գուշեր Արմ Ալարյանի, Կահիրե, 1947:

6 Արտ. Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման Օրերեն, Փարիզ, 1947:

7 Միք. Շաթանյան, Արմենական կուսակցությունը, Կահիրե, 1990:

Արդուառահայ պարբերականներում: Արմենական կուսակցության գործունեության շուրջ բազմաթիվ հրապարակումներով հանդես են եկել արմենական եռանդուն գործիչներ ու նվիրյալներ Անուշավան Յեր Ալարյանը և Սահակ Յիշյանը, որոնց հաղորդած տեղեկությունները ունեն անփոխարինելի նշանակություն¹: Արմենական կուսակցության կազմավորման և գործունեության շուրջ բազմաթիվ բնութագրումներ, տեղեկություններ ու մեկնաբանություններ կան հնչակյան և դաշնակցական գործիչների հուշագրություններում և աշխատություններում, թեև շատ դեպքեր և իրողություններ լուսաբանված են երբեմն միակողմանի, սուբյեկտիվ դիրքերից²:

ԱՆԿԱՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՑԱՅԻՆ ԵՎ ԴԱՆԱԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Առնետեսությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլուխներից, եզրակացությունից և Օգոստոսի 2-ից սկզբնաշրջանների ու գրականության ցանկից: Առնետեսությունը որպես հավելված կցվել է վան Ժալաֆի հատկագիծ-քարտեզը և արմենականների ժրպիւրը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորված են ուսումնասիրվող հարցի արդիականությունն ու գիտական նշանակությունը, որոշված են նրա նպատակն ու հիմնական խնդիրները, աշխատանքի նորույթը, որված է Օգոստոսի 2-ից սկզբնաշրջանների և գրականության վերլուծությունը:

ԱՌԱՐԻՆ ԳԼՈՒԽ —, խաղաքական ներքին իրադրությունը Արևմտյան Հայաստանում ազգային կուսակցությունների կազմավորման Նախընտրյալներ, ցույց է որված այն դժոխային իրավիճակը, որում հայտնվեց արևմտահայ-

1 Մ. Մալախյան, Իոստոն, 23 հունիսի, 13 հունիսի, 14 հունիսի, 6 հունիսի, 1951, և Իրոնի Վասպուրական, և Երասխի 2, 1956:
2 Իրսեն Կիտոբ, Կատմություն Արմենական կուսակցության, Կ.Ս., Կիտոբ, 1962, էջ 320-321, Կապադոքիան Վահանյան յուշեր, Կ.Ս., Իոսթոն, 1950, էջ 130, Երամեան Համբարձում, Գուշարեան Վան-Վասպուրականի, Կ.Ս., Կիտոբ, 1950, էջ 210:

յուսկացանք 19-րդ դարի 80-90-ական թթ.: Բնակիչի կոնգրեսից հետո
սուղիան Համիդը վերջնականորեն որոշեցրեց ու գործողութան մեջ դրեց
նոր կռաւ՝ Հայկական հարցը լուծելու Հայաստան աշխարհում հայ չթաղանկու
նկալի։ Սուղիանի վրի արեւմտահայերին բնաշնջելու քաղաքականութիւնը
ակահց կրեց հետեւողական եւ պնականորված բնակութիւնասանի Հստիւր ընդու-
նած պնդիտութիւնը ու քաղաքականութիւնը ամայացնում էին երկիրը։
Հայութիւնը գտնվում էր բացարձակապես անպաշտպան վիճակում։ Ճշմարիտ
է այն կարծիքը, որ յայտնվելով Երեսն, թի հայ յեղափոխականութիւն-
ը ծնունդն է միտիայն թրքական հայաստանաբնակներու, 1 :

Ինքատգրական շարժման գործիչները փրկությունը որոնում էին պայ-
փարի, սեփական ուժերի համախմբման մեջ: Հեռավոր սաստկացող հայաթինը
փառաքանութեանը կռւել չգնաւ համար հայ իրականութեան բոլոր ու-
ղորոններում սկսվեց ազգային ինքնագիտակցութեան քարոզչութունը: Հայ-
րենիքը ազատագրեալ գաղափարը դառնում էր մղված գերագույն կարգախո-
սը: Հայր, որ առաջ մտադրել էր զենքն ու գինեւարժութունը, այժմ
կրկին զենք ճարելու և զենքին յիշատակելու փնտրողների մեջ էր: Գաղ-
մագիտութեան մեջ հաճախ է անազնիվ լիորդ կատարվել հայ հեղափոխական
շարժումը բնեցեւոր և կապեւոր եվրոպական տերութեաններ ղիվանգի-
տական խաչերի և արտաքին միջադարձութեանների հետ: Այսպէս ճշմարտե-
թութեանը այն է, որ հայոց ազատագրական շարժումը Օրինաւոր պատասխան
էր ընդդէմ թուրքական պետական մեքենայի հայահալած փառաքանութեան
սաստկացման: Հայկական ընդլուծումը ինքնաբերական էր, ներսից-անշուշտ է
գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի ականաւոր ներկայացուցիչ Ի. Լյուքսեմ-
սեմբուրգը-ուր թե ղիվանգիտական մեքենայութեաններ արդարեւ էր
կամ, ի հայերի ապստամբութեանները՝ ռուսական ռուսելով գնված գործա-

1 Մ. Սերոբեան, Մեր պայքարը հայ ազատագրութեան ուղիով, Կահիրէ,
1948, էջ 171:

4. 10. 1901

Հայութիւնն ընդհանուր մասվոր վերազարթնումը, կրթական շարժման
 ծագումը ուսման համակարգի փոփոխությունները, գյուղատնտեսության
 բարեկարգումը, առևտրի և արհեստների զարգացումը միջո-
 ճերով առկա է հայ իրականության մեջ քաղաքական և կուլտուրային
 որի կազմավորման համար :

կուսակցությունների հանդեա գաւը հայ իրականութեան մեջ գործող
ազատագրական ուժերի և նրանց գործիչների խորաթափանցութեան, կազմա-
կերպականութեան, հասունութեան արդյունքն է ու գրավականը: Եւ ինչեւնա
վորեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի նոր վերելքացի սկիզբը:
Իսկ ի՞նչ է կուսակցությունը:

[illegible]

1 Յնս Կ. Բ. Ղարիբջանյան, Կ. Լիբկնիեիտը և Ռ. Լյուքսեմբուրգը հայ մտ-
ղովորդի մասին, Երևան, 1971, էջ 34:

Զ. Լեւոն Վորժիսեան, կուսակցութեան ներքէն և հայրենիքը, Փարիզ,
1948, էջ 11:

3 ലക്ഷം തുറന്നു

4 Encl. in by nads

5 Encl. in long mail

1) Գաղութիւն քաղաքական և ընկերային-տնտեսական մեծ ճրագործն ու նպատակները հետազոտող և իրականացնել իրարից անջատ և միմյանցից անկախ գործով անհատների ցափուցիչ ուժերով, ուստի և քաղաքականութիւն մը կազմակերպուած ամբողջութիւնն է քաղաքական կամ ընկերային միեւնոյն ուղղութիւնը եւ միեւնոյն առաջադրանքները ունեցող մարդոց 1 :
 Իրենց ազգին, ժողովրդին ու մարդկութեանը դեպի կատարելութեան, առավելագոյն ազատութեան և արդարութեան առաջնորդելու հոգեկան ու բարոյական առաջանք ունեցողները և այդ բովով թրծածները միայն կարող են ազատաշուք իդեալներ փայտալող ու կենսագործող կոսմակցութեաններ հիմնել : Ինչն մի կոսմակցութեան ունենում է իր հասակ ճրագործն ու հետապնդող նպատակները : կոսմակցական գաղափարախոսութեանները քաղաքականութեան համար փարոս մըն է, որուն պէտք է ձգտել տեսանկյուններն եւ որուն լոյսով պէտք է քաշել կեանքի լաբրինթոսի մէջէն, 2 :
 Շին եվրոպական երկրներում քաղաքական կոսմակցութեանների ստեղծումը մեծապէս պայմանավորված էր Աշխատանքի ու հասկացողի միջև ուժեղացող հակամարտութեամբ, ապա բոլորովին այլ պատկեր էր ներկայացնում հայկական իրականութեանը :

Հայոսթյան ազատագրական շարժման գործիչների համար պարզ դարձավ որ ազատագրյաւն ստանալու համար զենք պետք է գործածվի։ Իսկ դրա համար նախաաաջ անհրաժեշտ էր կազմակերպվել ու համախմբել արևմտահայոսթյան ներքին ուժերն ու միջոցները։ Կազմակերպվելու ա մարտնչաղ հայորդիների ուժերը միասնական բաղանջք դարձնելու ա սոսթյանի հայաա կործան պլաններին դիմակայելու ա հանուն ազատագրյան սկսված պայքաա որ հարաա դարձնելու բարձրագույն ձևը քաղաքական կուսակցուսթյունա ների գոյացումն էր։

Ընդդիմադիր շարժումները դառարկ ու փռւե տեղում չեն ստեղծում:

Սֆյուոր ճնշումների ու բռնադատումների հետևանքով էս որ հայկական

1 Հրաչ Տառնապետեան, Ռոմ և Ղազնակցականք, Երևան, 1991, էջ 5:

2 Հեռոն Գործրսեան, Նշման, 42 23:

Իրականության մեջ առաջ եկան փառափալան կուսակցութեան ներքին հակառակ-
թյան ու նրա գործիչների ընդդրութեան արդյունքը Հէրո, որը ազատագրական
շարժումը բռնկվեց ու պատճառաւ ժամի, փնջի ժողովրդի գոյատևմանը թաղվի
շարժումը Հէր կարող ակնհի երկար սպասել:

[illegible]

1880 թթ. կեսերին Վանում ձևավորված արմենական երջեղան ալն կոստակցութունը, որը վստահորեն Վանի հայութեան էալն խաւերին դուռն բերեցին ազատագրական պայքարի ակտիւ ուղով:

Երկրորդ Կէսը - արմենական դասակարգման կազմավորումը Վանում, - ցույց է տրված Վանի սոցիալ-քաղաքական կյանքը 19-րդ դարի 70-80-ական թթ.՝ արմենականների կազմավորման նախօրյակին: Նշված ժամանակահատվածում Վանի հայաթայրումը ապրում էր ազգային մեծ զարթոնքի օրեր: Վանում իրենց հայրենաշունչ գործունեությունն էին ծավալել հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ Մ. Խրիմյանը, Կ. Սրվանձալյանը, Մ. Բորթուքալյանը, Գ. Կամսարականը: Աշխուժանքը էր նկատվում հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ասպարեզներում: Ակտիվ կրթական-լուսավորչական մի տնտեսադպ շարժում: Նախկին Տեր-թողիկյան խամրոցների փոխարեն նոր յուրյի ուսումնական Օջակներ էին կազմավորվում Վանում և գաղառական կենտրոններում, որոնցից մեծ փառավորություն հասն Վարդա ժառանգավորացը, հեղափոխ. Գեղորդականը, փորձագալյանի հիմնած Վարդապետանոցը: Այնուամենայնիվ Վան-Վասպուրականում 19-րդ դարի երկրորդ կեսում կրթա-լուսավորչական և ազատասիրական հայաշունչ գործունեությամբ առանձնանում են ազատագրական մտքի երկու մեծ ալյուրը՝ Մկրտիչ Խրիմյանն ու Մկրտիչ փորձագալյանը, որոնք լինելով բարձրակարգ մտավորականներ, տնտեսադպ կերպով նետվեցին

1 արմենիա, 9 թիվ 14, 1893 թ.

1. Արժեքներ, թիվ 14, 1893 թ.

ժառանգական պաշտարի մեջ, իրենց անձը նվիրաբերելով գաղափարական
 շրջանում կրթության և լուսավորության տարածելու անշափ դժվարին և
 վտանգներով հղի գործին, փանդի սուղթանական կառավարությանը այդ
 կարգի բոլոր ձեռնարկումները դիտում էր որպես թշնամական:

Մ․Խրիմյանն ու Մ․Փորթուզյանը քաջ գիտակցում էին, որ ժողո-
 վաբնիկները մարտում ու մարտնչում են ոչ միայն սրով, այլև հոգևոր ա-
 ռումով, գրով և գրչով, դպրությանը և մշակութային նրանք իրենց գոր-
 ծունեությանը վանում առօրին ազգաշունչ մաքառողների մի նոր սերունդ,
 եսպես նպատակով իրմենական կուսակցության կազմավորմանը:

Մենք առնախոսության մեջ առանձին ենթավերնագիր ենք հատկացրել
 խրիմյանին ու փորթուզյանին, նրանց փաստացի համարելով որպես իրմե-
 նական կուսակցության նախահայրեր: Խրիմյանի ու փորթուզյանի վանից
 հեռացվելու պահին, արդեն իսկ կար նորահաս երիտասարդ սերունդ, որը
 հայրենասիրական իդեալներով ռոգորված, ազատագրական գիտակցությամբ
 լեցուն, գաղտնի, բայց , , . . . վճռական աշխատանքի լծուած էր կազմակեր-
 պելու, զինելու ժողովրդային խաւեր եւ պարաստելու զայն ազգային
 իրաւունքներու հետապնդումին ու մարդկայնորէն ապրելու պահանջատրու-
 թեան,¹ : Այսպիսով, ազգային զարթոնքի գործիչներ Մ․Խրիմյանն ու Մ․
 փորթուզյանը կենդանաբար հանդիսացան վասպուրականի առաջին հեղափոխ-
 ական սերնդի, որը արդեն յուրացրել էր , , խաւաց զենքի չկա հայոց փըր-
 կութեան, , կարգախօսը և շուտով իրենց կյանքի գնով ևս մեկ անգամ ա-
 պացուցեցին , , Միայն իմացաւ, , պատգամի Թարառուղ կենսոսկանութեանը:

Սրմենական կուսակցութեանը փաստացիորեն հիմնադրողին Մ․Փորթու-
 զյանի աշակերտները, որոնք մեծապես խնդավաւած էին իրենց ուսուց-
 չի ազատասիրական գաղափարներով: Նրանց շարքերում էին կնդրոնական
 վարժարանի 12 շրջանավարտներ՝ Մ․Ալեքիսյանը, Ի․Շառվորյանը, Գր․Օռ-

¹ Հայկազէն Ուլուքեան, Սրբեմա հայ Ազատագրական պաշտարին ծագումը
 իրմենական կուսակցութեան մէջ եւ իրավաւոր Ազատական կուսակցու-
 թեանը իր 60-ամեակին, Լոս Անճելըս, 1966, էջ 20:

յանը, Կր․Արմանը, Ա․Խանջյանը, Կար․Բաշեցյանը, Շլ․Բոնտակյանը,
 Մ․Պարուկյանը, Կար․Նաթանյանը, Կր․Պեղիկյանը, Գր․Թերլեմեզյանը,
 բժիշկ Գալուստ Ասլանյանը իրմենականների կազմակերպական կորիզը հան-
 դիսացավ , , Գործակցական Միութեան , , -ը, որը ձևավորվեց Մ․Փորթուզյան-
 նի խորհրդով և հորդորանքով և բաշխեց էր վերոնշյալ 12 շրջանավարտ-
 ներին: , , Միութեան , , կազմավորումից հետո էր, որ կնդրոնական շրջանա-
 վարտների մոտում հրամայական պահանջ ազգացվեց , , ի մի հաւաքուելու եւ
 պարաստելու իրենց ապագայ հասարակական գործունեութեան ժողովրդա-
 գիծը,¹ : Հարկավոր էր ունենալ մի հավաքավայր, ուր կարելի լինէր անց-
 կացնել ուղջ գիշերային ժամանակը: Նրկար որոնումներից հետո հարմար
 գտնվեց հավաքավայր ընտրել Սկրիւն և Կրիգոր Թերլեմեզյան եղբայրների
 հայրենական այգու հնձանը, որի միակ , , վահանորումն էր չոր գետնի
 վրայ փռուած մի հնամաշ խիւր, որի անունով խորի տուն կուռեցեաց այդ
 հաւաքավայր-ակումբը,² : Խորի Տունը ժառանգական և ընկերական մի ա-
 կումբ էր, որին անդամակցում էին Նշված 12 շրջանավարտներից 9-ը, քա-
 նի որ Շլ․Բոնտակյանը ռուսական պաշտոնով մեկնել էր Բաշե, իսկ Գա-
 լուստ Ասլանյանը և Կարիւն Նաթանյանը Պուլսում հաճախում էին բժշկա-
 գիտության ու իրավաբանության բարձրագույն դասընթացներին: Այս քաղա-
 քական անշուք ակումբում էր, որ որոշվեց վերակազմել ազգային պաշտո-
 նական մարմինները, վերաբացել փորթուզյանի ձեռնարկած կիրակնօրյա
 վարժարանները, ֆունկցիան է առնվում Պարսկաստանի վրայով արտասահմանի
 հետ հարաբերութեաններ հաստատելու հարցը:

Այսպիսով, իրմենական կուսակցութեան փաստացի հիմնադրումը տեղի
 ունեցավ խորի Տան մեջ, 1883 թ. աշնանը, երբ Մ․Փորթուզյանը արդեն
 հեռացել էր Շվրոպա և Մարսելում հրապարակում էր , , իրմենիտ, , Լրագի-
 րը: Մեծ ուսուցչապետի դաստիարակած սերունդը հայրենի հողի վրա ստեղ-

¹ Կր․Պեղիկեան, , , խորի տուն, , , վասպուրական, , 1961 թ. մարտ,
 Բ խորի, Թիւ 3:
² Նույն տեղում:

ծնց անդրանիկ հայ քաղաքական կուսակցութիւններ:

Սոսմաքի տութեան մեջ Արմենական կուսակցութեան կազմավորումը սխալ-
մամբ կապուած է ռազայոց հայրենասիրական Միութեան, հետո մինչև իսկ
այս երկուսը նույնացվում են: Բացառւած չէ, որ սկզբնական շրջանում
արմենականները Օգտվին ռազայրենասիրական Միութեան, անուանից: Մանա-
վանդ ալիսիսի պնդում կա Արմ.Շկարյանի հուշագրութեան մեջ, հետևյալ
փաստարկումով. «Գալով մեր կազմակերպութեան, թէ Վանի և թէ Արարատ-
կանի մեջ, մենք կը գործէինք Միութեան / հայոց հայրենասիրական - ժա-
նոթ. - Ա. Կ. / անունովը, բայց ժողովուրդը մեզ կը կոչէր Արմենական,
որովհետև մենք կը հետեւէինք ռաբմէնիայի, ուղղութեան»¹:

Խորհրդահայ պատմագիտութեան մեջ երկար ժամանակ գերիշխող է նշել
այն կարծիքը, ըստ որի Արմենական կուսակցութեան ծրագիրը համարվել է
Ի.Պատկանյանի ռազայրենասիրական հայաստանի ազատագրութեան, զրգուսկը,
որը լուսւ է տեսել Մարտիկում, 1885 թվականին, և բնականաբար չէր կա-
րող լինել ավելի վաղ²: 1885 թ. ստեղծված կուսակցութեան ծրագիրը:
Վարդապետարանը իր մեջ պարունակում էր ազատասիրական գաղափարներ, բայց
այն որպէս ծրագրային փաստաթուղթ ստանդարտ ու դոգմատիկ ձևակերպում-
ներով անընդունելի կ'լինէր գործող կուսակցութեան համար: Բացի այդ,
եական տարբերութիւն կար արմենականների ծրագրի և ռազայրենասիրանի,
միջև: Արմենականների ծրագրում պարզ ու հստակ նշված է հեղափոխու-
թեամբ արևմտահայութեանը ազատագրելու մասին, մինչդեռ ռազայրենասիրա-
նը, ռազայրենասիրութեան մասին, չէր խօսէր զէնքի դիմելու մասին³: Արմենա-
կան կուսակցութեան ծրագիրը ծնվել է յայն ակազի ու ժամանակի պահանջ-
ներին և ամբողջովին բխել Արևմտահայաստանում սիրող ընդհանուր իրավի-
ճակից: Արմենականների ծրագրի մեջ հասած Օրինակը վերաբերում է
1894 թ.: Սակայն անտարակուս է, որ դրանից առաջ արմենականները ու-
նեղեւ են վերոնշյալ ծրագրի նախատիպը: Ծրագրի ստեղծման աշխատանքն-

1 Արմ.Շկարյան, Նշվ. աշխ., էջ 40:

2 Վաչէ Ղազարեան, Նշվ. աշխ., էջ 18:

որին մասնակցել են կուսակցութեան կազմութեան մասկորական ուսմանը⁴:
Այնպիսի գլխավորութեամբ: Այն հետագայում ենթարկվել է լուր մաս-
նակի փոփոխութեաններին: Ըստ որոշ տեղեկութեանների այդ ծրագիրը
1894-96 թթ. մասն ընթացքում ենթարկվել է որոշ բարեփոխմաններին,
որի բնագիրը ցայսօր չի գտնվել և մեզ հայտնի չէ⁵: Կուսակցութեան
ծրագիրը և կանոնագիրը հեռագիր վիճակում, սահմանափակ Օրինակներով
պահուած էր Կենտրոնի և Մանածղովներին տրամադրութեան ներքո՝ թե-
ւադրված իստագութեան գաղափարահայտական սկզբունքով: Արմենական կուսակ-
ցութեան ծրագիրը առաջին անգամ հրատարակվեց 1907 թվականին՝ «Երկ-
րի մայր»-ում⁶, իսկ հետագայում տարբեր պարբերականներում և հո-
շագրութեաններում:

Կուսակցութեան ծրագիրը հաշվում էր, ռազայրենական կազմակերպու-
թեան նպատակն է յեղափոխութեամբ խորհրդային հայ ժողովրդեան համար
իրաւունքը հեռք բերել ինքնինք ազատութեան կառավարելու⁷: Ծրագրում
նշվում է, որ կուսակցութեանը իր ներքին ուսմը գոյացնելու է ժողո-
վրդի լուր խմբերից, առանց դասակարգային խմբագրութեան
դիմելու: Արմենականները ընտրել էին շատ զգուշ ռակոնկա, մշտնով
հայ ժողովրդի լայն խմբերի մեջ արմենացի ինքնագաղափարական գի-
տակցութեանը և ռազայրենական գաղափարները պաշտպանելու
վիճակին մեջ⁸:

Կուսակցութեան բարձրագոյն Օրգանը՝ Կենդրոնը պետք է ունենար իր
հատուկ Օրգանը, որը կտարածեր կուսակցութեան դաժանած գաղափարները:
Ծրագրում նշված էր, որ ռազայրենական կազմակերպութեան հիմնաւած
ԸՆԼԱԼՈՎ ռազայրենական-ի ցարդ քարոզած սկզբունքներուն վրայ կաշխատի
այդ թերին գաղափարի տարածման⁹: Սակայն ծրագրի այդ կետը պետք է

1 Միք.Նախանեան, Նշվ. աշխ., էջ 42:

2 Ա.Ս.Համբարյան, Նշվ. աշխ., էջ 138:

3 Արմ.Շկարյան, Նշվ. աշխ., էջ 31-32:

4 Նույն տեղում:

5 ՀՀ Վրդի, Խ. 427, Գ. 1, Գ. 66:

ընդունեց մի շարք վերապահություններով: Իրականում, յայտնետա, թերթը ոչ մի նպատակ չապրկեւ էւ չկայացաւ որպէս արմենականների կենտրոնական օրգան: Երբեք միայնակ եւ շանավոր գործիչ Միքայել Նաթանյանը համոզմանութեամբ և հաստատակամ ելեւ է, որ յայտնական կուսակցութիւնը եղաւ եւ մնաց միշտ յայտնետա, յայտնական կազմակերպութիւն մը՝ իր հիմնադիր վարիչներու պատասխանատուութեան տակ¹:

Ինչպէս նշում է դոկտ. Վոլադարյանը, այդ թերթը միայն որոշ սկզբնական շրջանի համար կարող էր լինել կուսակցութեան գաղափարաւորածիւր, իսկ արմենական Սահակ Մթէլյանը անդրադառնալով 1895 թ. օրերին, երբ արմենականները բավական զորեղութեան էին հասել, նշում է, որ առաջարկութեաններ կային նոր ճրագրի և նոր օրգանի մասին²: Ահա աստիճան, և արմենական և այլ հոգեւորականներ բազմիցս նշել են, որ Մ. Գորթոնգալյանը և իր թերթը արմենական կուսակցութեան հետ յայտնականութեան զատ ուրիշ կապակցութիւն չուներ, ինչպէս նաև կուսակցութեան ճրագրի կողմէն ամենակէտի և հանգամանքների ճշտումը էր: Այն չէր դնում ընկերվարական-միջազգայնական նպատակներ, քանի որ ճիշտ քննադատելով գաղաւթում առաջադրված հայ ժողովրդի նյութական ճանր պայմանները և յայտնարի կեղեքումով խեղճացած հոգեբանութիւնը, ընկերային յետամնաց վիճակը՝ չէին փորձեր որեւէ միջազգային վարդապետութեան եւ ընկերվարական դասանանքի փորձարկութիւն կատարել կանխահամարէն, հայ գիւղացիի գլխուն վրայ, որմէ ան ոչինչ կը հասկնար, ինչպէս նաև հոգեբանութեան առաջին քուրճուկ-դիմոկրատական հեղափոխութեան տարիներին արմենական, նշանավոր գործիչ Նովանդ Բոնոյանը /Սեպուհ/ կուսակցութեան կեդրոնի անունից գրեց մի թուղթիկ շրջաբերական, որը կցվեց ճրագրին որպէս հավելված: Այն արմենականների

1 Միքայել Նաթանյան, նշվ. աշխ. էջ 41:

2 Վոլադարյան, նշվ. աշխ. էջ 15:

3 Համբարձումյան, Թուրքական Վան-Վասպուրականի, հ. 1, 1895, էջ 353:

4 Հ. Ուրտախան, նշվ. աշխ. էջ 23:

ժուրնալ արձագանքեւ էր 20-րդ դարակազմի ռուսական հեղափոխական շարժման և սոցիալիստական գաղափարախոսութեան առաջ բերած հարցադրումներին: Հավելվածը հաշակում էր, որ յայտնականութեան սոցիալիստական յեղափոխութիւնը մեր իրականութեան հետ կապ ունեցող հեռանոր գաղափարն է, որին պետք է ձգտինք ապագային, երբ որ քաղաքական կարգերն եւ տնտեսական պայմանները շնորհիւ մեր մէջ առաջ կգան նոր հասարակութիւն, ի:

Ուրիշ Գլխովի- յայտնականների սկզբնական շրջանի գործունեութեանը, - ցույց է տրված, որ յայտնական կուսակցութեանը իր գործունեութեանը սկսեց Վանում, սակայն արմենականների, յայտնական քարտեզը մեզ յիշատակահայտատանքի գաւառներէն կը տանի մինչեւ Սեպուհ-յի Միքայել Նաթանյանները, ինչպէս նաև հոգեւորական փորձերին արմատավորվել Վարսկայայում և ուսել կազմակերպված մասնագետներ տեղ-ծնունդ Սալմաստում, Թավրիզում, Հավրդում, Խոյում, Ուրմիայում, փայտեղում, հետագայում եւս տարածվելով դեպի Մուշ ու Տարոն, Իրիւնիս, Տրապիզոն: Որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ Մուշի և Իրիւնիսի շրջանում նախապարտական աշխատանքները կատարված էին, որոնք, յայտնական էին մինչև Տրապիզոն եւ կոնստանդնուպոլիս, բայց այս շրջաններում մէջ կազմակերպութիւնը տակաւին իր սալմաստական մէջ կը գտնուէր, երբ երեւան ելան հնչական և դաշնակցական կուսակցութիւնները, և յայտնականութիւնը սահմանափակութեամբ միայն իր ճնշումով վարին մէջ, ի:

Իրականութեան այն է, որ վերոհիշյալ շրջաններում արմենականները որոշ աշխատանք կատարեցին, ունեցան իրենց համակիրները, սակայն այնպիսի կայուն ու մշտական գործող օրգաններ, ինչպիսին Վանում էր, չհաջողվեց ստեղծել: Ըստ որոշ տեղեկութեանների, արմենական խմբեր

1 Արտ. Դարբինյան, նշվ. աշխ. էջ 170:

2 Վոլադարյան, նշվ. աշխ. էջ 36:

3 Ահեղիս Գալուստեան, Համառոտ պատմութիւն իրականաբար Աղաթական կուսակցութեան կազմութեան, էջ 23-24:

գործել են նաև Թիֆլիսում, Բաքուում, Ռոստովում և այլ վայրերում¹ :

Արմենականների ժամաւած կրթա-դաստիարակչական վիթխարի շարժման շնորհիվ Վանի ժաշիկ երիտասարդութունը ամբողջովին համակվում է հայրենաշունչով, ազատասիրական գաղափարներով : Արմենական գործիչներին շատերը վարում էին տեղական դպրոցական գործը :

Արմենականների համար գերագույն պրոբլեմը գնեթի ու գինամթերքի հայթայթումն էր, որը կապված էր ահալոր դավարութան հետ : Արմենականները դեպի Ղրգիր գնեթ տեղափոխելու ճանապարհին ունեցան իրենց, այսպես կոչված, արյան մկրտութունը : Այդպիսի ընդհարում թուրքական ուսուցիչական ուժերի հետ տեղի ունեցավ 1889 թ. մայիսի 26-ին, որը իր ունեցած ընդհանուր նշանակութամբ դարձավ արյան մկրտութուն Արմենական կուսակցության համար : Մարտում զոհվեցին արմենական գինակիցներ Վարդան Գուլոշյանը և Հովհաննես Ագրիպասյանը : 1890-ական թթ. դեպի Վան գնեթի փոխադրութունը արմենականների կողմից կատարվում էր Սաւմասի վրայով՝ որպէս կենտրոնավայր ունենալով Դեբեկի հիւնավորը Վանքը :

Որոշ դեպքերում արմենականները դիմեցին ահաբեկչական մեթոդներին : հաշվահարդարի ենթարկելով մասնիւններին և վարձու լրտեսներին : Արմենականների մի խումբ փութերլեմեղյանի գլխավորութամբ ուղևորվեց Էռեւային Շատաի գաղաւը և փորձեցին պատժել քուրդ բռնակալ Շաթիրին, որը դարձել էր հայ գյուղացիության ահն ու սարսափը : Սակայն Եւ-ժանց գյուղում կատարված ահաբեկչական փորձը անհաջողութամբ է ավարտվում, Շաթիրն անվնաս է մնում, իսկ սպանվում են նրա գինակիցներին մի քանիսը : Իրենց գործունեութան սկզբնական շրջանում արմենականները առաջնահերթը համարում էին ժողովուրդը լեիւ-մնջիկ պատրաստել և գաղաւհայութան շրջանում արթնացնել ազգի ներհող ուժերը : Արմենականներին հաջողվեց Վասպուրականի գաղաւներում, Պարս-

¹ Վ. Դադարեան, Նշվ. աշխ., էջ 37 :

կահայքի զգալի մասում և Վան քաղաքում մեծ նւանդ ու աշխուժում : Թուման հաւորդել կրթական շարժմանը :

Արմենականների որդեգրած դիրքորոշումը՝ նախ գաղափարի տարածում, հետո գինակութում և համերաշխորեն ներքին ուժերի նախապատրաստում, դիմացով ժամանակի փորձութանը և կյանքի բռն ընթացքով ապացուցեց իր ճշմարտացիութունը :

ԳՐԻՐԻՐԻ ԳԼԻՐԻՐ- , Արմենականները 1896 թ. Վանի ինքնապաշտպանե-կան մարտերի կազմակերպիչն է, Նշվում է, որ սուլթան Համիդի հայա-ժինը քաղաքականութունը 18-րդ դարի 50-ական թթ. հասավ իր արժու-նոտ գագաթնակետին : Արևմտահայութանը բնաջնջելու գործում Օգոստ-գործվեցին քրդերը : Սուլթանը քաջ գիտակցում էր, որ քրդական սեպով մահացու հարված կհասցնի հայութանը : Գրդերին գինակորական կազմա-կերպված ձևով հայութան դեմ տրամադրելու առաքելութամբ 1879 թ. Վան ուղարկվեց սուլթանական մի պաշտոնյա՝ Բեքիր Սամի բեյը, որը կա-րողացավ արդյունավետորեն կատարել սուլթանի մշակած դավադրութան ժրգիրը : Քրանսիացի գինական քրդերիկ Սակէրը, անդրադառնալով համիդին գնդերի ստեղծմանը կարևորում է այն միտքը, որ դրանով սուլ-թանական վարչակարգը շանում էր խափանել Սաւմասի վրայի երկու տեղաբնիկ ժողովուրդների՝ հայերի և քրդերի մերձեցման նկատմամբ բնա-կանոն պրոցեսը¹ :

Համիդեական գնդերի կազմակերպումով միջնորդողը հայ և քուրդ ժողո-վուրդների միջև ամբողջովին թունավորվեց : Միայն Վասպուրականում քրդերին կազմվեցին 14 համիդեական գնդեր : Սուլթանական վարչակարգը համիդեականներին ոգեշնչում էր , , . . . հայերին իրենց ուղած ձեւով թաւանելու և մորթելու »² :

1896 թ. Անտոնիական 4-րդ բանակի հրամանատար Զեքի փաշայի գոր-

¹ Յու. Аветисян А.С., Герменский империализм на Ближнем Востоке, М., 1966թ., с. 444
² , , Զեւակ, , 1890 թ. Թիվ 10 :

ժողովրդի արյունոտ գոգոթան։
Ըմբոստ Սասունը մնաց մեն-մենակ։

Մեր քրտմադրության ներքո ելած աշխուրհները փչեցին շատ էական տեղեկություններ չեն հաղորդում, թե արմենականները արդյո՞ք որևիցի գործունե կերպով մասնակցել են 1896 թ. Սասնո ապստամբությանը։ Դաշնակցական գործիչ Ռուբենը ապստամբ Սասունի հանդեպ Վանի հեղափոխականների պատվոթղթումը պատճառաբանում է արմենականների միակողմանի և ոչ համաչափ աշխատանքով¹։

Պատճառներից գլխավորը այն է, որ արմենականները հիմնական ուժերը կենտրոնացնելով Վան քաղաքում և շրջակա գավառներում, չկարողացան ազդեցիկ խմբեր ստեղծել Տարոնում և Սասունում։ Բացի այդ, հենց Վանում 1896 թ. ընթացքում արմենականները հարկ եղած չափով զենք ու զինամթերք և բավարար մարտական ուժեր չունեին Վասպուրականից դուրս բռնկված շարժումներին գորավիզ կանգնելու համար։

Արմենականների առաջնորդ Մ.Ալեքսիսյանը, «Արմենիայի», էջերում սուր քննադատության է ենթարկում եվրոպական դիվանագիտության և մամուլի հարուցած ալիքալից վեճերը հայոց կոռուպցիոն շուկայի և այդ բոլորը համարում լուր ֆիկտիվ մի բան։ Նա նշում է, որ հայերը միշտ ել միամտության են ունենում եվրոպական մամուլի, «սերբմանի» հանած ալմուկները իբրեւ պետությունների վճիռներ, ընդունելու²։ Պետք է հասկանա ընդգծել, որ արմենականները երբեք ել հույս չէին դրել եվրոպական դիվանագիտության խստամտների վրա, պարզ գիտակցում էին, որ Գևաղստոնի ճառերով արևմտահայությանը չի փրկվելու ողջակիզումից։

1896 թ. գարնանը Վանում ապստամբական վիճակը օրեօր շիկանում էր։ Սուլթանը պաշտոնակ է անում խառնաձուլ Նազմ փաշային և Վան ուղարկում իր թիկնապահ արյունարբու և հայատյաց Սասեղլին փաշային,

¹ Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը միշտակները, Երևան, 1990, գ. Բ, էջ 86։

² «Արմենիա», 1914 թ., 1914 թ., 1895 թ.։

որը պետք է իրագործեր Վանի հայության ջարդը։ Արմենականների համար պարզ էր, որ թուրքերը պատրաստում են ջարդի ծրագիրը։ 1896 թ. մայիսին արմենական չինվորական խորհուրդը որոշեց նոր խումբ ուղարկել Պարսկաստան զինական նոր ուժ և զինամթերքի պաշարներ հասցնելու։ Վան։ 1896 թ. մայիսի 27-ին 10 հոգանոց արմենական զինատար խումբը Արմ. Եկարյանի և Գր. Պետիկյանի գլխավորությամբ ճամփա է ելնում դեպի պարսկական սահմանը։ Սակայն խոյի ճանապարհի վրա խմբի անդամները ձերբակալվում են և տարվում խոյի բանառը։ Հետագայում բանտարկվածները ազատ արձակվեցին, սակայն դժբախտաբար հնարավորություն չունեցան մասնակցելու Վանի հերոսական կռիվներին։

1896 թ. հունիսի լույս 3-ի գիշերը Այգեանանի արևելակողմում բախում է տեղի ունենում թուրք զինվորների և աղի առարով զբաղվող թուրք մաքսանեղ խմբի միջև։ Իշխանությանները կատարված վերաբերում են հայերին։ Խիթը արդեն տրված էր։ Հունիսի 3-ից Սասեղլինը գործի դրեց ջարդի ծրագիրը։ Բարեբախտաբար Վանի 1896 թ. հունիսյան ինքնապաշտպանության ընթացքում հայոց կուսակցությանների պարագլուխները գործեցին միակամ և համերաշխության մթնոլորտում։ Նախօրյակին Մ. Ալեքսիսյանը հրավիրում է կուսակցական պետերի խորհրդակցական ժողով, որը տեղի է ունենում արմենական Հեռու խանիկյանի բնակարանում։ Ժողովի օրակարգի առանցքը կազմում է մոտեցող արհավիրքին դիմադրվելու հարցը։ Արմենականների պարագլուխը իր խոսքում հիմնավորում է հայոց կուսակցությանների փոխադարձ համերաշխության և համագործակցության անհրաժեշտությունը¹։

Պաշտպանողական դիմադրության նախագիծը նախապես պատրաստված էր։ Մ. Ալեքսիսյանը ղաշնակցական Պետոյի /Ալեքսանդր Պետրոսյան/ և հնչական Մարտիկի /Մարտիրոս Սարգսյան/ համախորհուրդ հունիսի 4-ին դիմում է այդ նախագիծ գործադրության։ Նախապես ցուցակագրված 500

¹ ՀՀՊԻԿԻ, ֆ. 427, ց. 1, գ. 30, էջ 7։

ապրիլները տեղավորվում են դիրքերում: Կռվի առաջին Օրվա ահալ թոհում
 թոհում աչքի ընկավ արմենական խորհուրդ մարտիկ Արշակ Զինյանը, ու-
 ռը եղբոր՝ Ցիգրանի հետ դիմադրության Օջախի է վերածել հայրենական
 տունը: Հայ ինքնապաշտպանները, ... կը կռու էին երգելով, «Կռու եղբ-
 անք, ...»-ը՝ շատ առաջ մասնակցությամբ հեղինակին¹: Իսկ հեղինակը
 Միհրդատ Եսայանն էր: Հավոր և դյուցազնական էր Վանի հերոսամարտը:

Սասեղդինը զգալով, որ ապագան միջոցներով դժվար է ընկճել հայ-
 րի դիմադրությունը եվրոպական հյուպատոսների միջոցով սկսում է բա-
 նակցություններ՝ զենքը վաճար դնելու և ինքնապաշտպանության ղեկավարնե-
 րի վարակաստան անցնելու վերաբերյալ: Վերջապես համաձայնություն է
 ձեռք բերվում հայ մարտիկները թուրքեն Վանը այն պայմանով, որ հանապար-
 հին չլինի հետապնդվելիս թուրքական և օրդական ուժերի կողմից: 1896թ.
 հունիսի 8-ի երեկոյան ինքնորակա մարմնի հրամանի համաձայն ինքնա-
 պաշտպանական խմբերը իրենց կողմից իրենց դիրքերը, շարժվում են դեպի
 Վարազա վանքը, որից հեռու անպաշտպան փառքը մասնվեց կողոպուտի:
 Կոտորածի պահին Վանի որոշ միսիոներական ընկերությունների ներկայա-
 ցուցիչներ, ի տարբերություն ամերիկացի ինժեներների և անգլիական
 հյուպատոս Ուիլյամսի, հայերի հանդեպ ցուցաբերեցին մեծագույն մարդա-
 սիրություն և կարեկցանք: Իր բարի, առաքինի վերաբերմունքով վանքի-
 ների հիշողության մեջ հավետ մնաց պարսկական հյուպատոս Միրզա Հյու-
 սեին իսկ:

Վարազից նահանջի հարցում տարաձայնություններ են ծագում, Արմե-
 նականների խումբը իր մեջ ընդգրկելով նաև որոշակի թվով անգլիկների
 բռնեց նահանջի ճամպան փառքի դաշտով դեպի վարակաստան: Իրյունար-
 բու Սասեղդին փաշան ինքնօրով նախապատրաստել էր նահանջող խմբերի
 հետապնդումն ու ոչնչացումը: Խանասորի դաշտում խումբը շրջապատվում
 է թուրքական և օրդական մեծաթիվ ուժերի կողմից և գլխովին բնաջրե-
 վում: Մարտի դաշտում գոհվում է արմենականների փառքի առաջնորդը՝

1 Համբարձումյան, Նշվ. աշխ., էջ 361:

Մերտի Եվրոպացիներ

Վանի հայ հեղափոխական հրապարակության ոչնչացումը ծանր կորուստ
 եղավ ոչ թե Վասպուրականի հայության համար, ժողովրդի մեջ տարածվեցին
 Վանի հերոսամարտի նվիրված բազմաթիվ երգեր ու պատմներ: Նահանջի
 հանապարհին Վանը ուղեբեկական ճակատակիրը ունեցավ նաև հեղափոխ և
 դաշնակցական մարտիկներին բողոքացած խումբը:

Վանի հունիսյան ինքնապաշտպանությունը ունեցավ իր բացառիկ, հերո-
 սական դրսևորումները և տիրու հետևանքները: Ընկալն ուժերի նշան հարա-
 քերակցությունից, այն Օրդյակով անհրաժեշտություն էր, թեև որով
 ժողովրդի գոյատևելու իրավունքը պաշտպանելու բնական Օրենքից²:

Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը թշնամուց ցույց տվեց հայու-
 թյան դիմադրական ուժն ու կորովը: Խուրճերին չհաջողվեց Վան փառքի
 հայության հանդեպ սարքել այնպիսի բարբարոսական կոտորած ու խաչանք
 ինչպիսին նրանք իրագործեցին ինքնապաշտպանության միջոցներից գոհը
 այլ վաճարի նկատմամբ Վանի ինքնապաշտպանական մարտերը մեծապես նախա-
 պատրասեց և իրագործեց Վասպուրականում մեծ աղբյուրիկություն և հեղինա-
 կություն ունեցող Արմենական կուսակցությունը: Ժամանակի կուսակցական
 և հանրային աչքի ընկնող գործիչները միանշանակ նշում են այն կարևոր
 դերը, որը կատարեց Արմենական կուսակցությունը 1895-96 թթ. խիզախ
 մաքառումները նախապատրաստելու գործում³:

Վանի ինքնապաշտպանությունը կարող էր հալթանակով ավարտվել, եթե
 այն վերածվեր համահայկական ապստամբության: Ինքնամանակ Վանի 1896թ.
 մարտերը ևս մեկ անգամ վկայեցին, որ հայոց տարբեր կուսակցություն-
 ների ուժերը մեկ-միասնական բուռն փոխընդունակ զենքով թշնամու
 համար գրեթե անհնարին է դառնում հայաջինջ պլանների իրագործումը:

ՀԽԳԵՐՈՐԴ ԳԼԿԻՄ-ը, իրմանականների գործունեությունը 20-րդ դարի

1 ՀՀԿԿ, Գ. 427, ց. 1, Գ. 37, էջ 248:

2 Ս. Միքայել, Երևան, 1903, թիւ 2, էջ 2 և 3:

3 Իրենց, Նշվ. աշխ., էջ 36-37:

ակզաների նաև ցույց է տրված որ 1880 թ. շարժերից հետո Արմենակա
 կուսակցությունը թիւ. ժանր հարվածելու ստացավ, բայց ՀՀԳԿ ասպարե-
 գը առե խոհեմ համբերատար կերպով շարունակեց իր գործունեությունը
 և ըստ

1886 թ. ժանր դեպքերից հետո արժեանական կառույցները հաջորդ
 շահ տարվա մեջ անվճար փորձում էին վերականգնել իրենց շարժերը։
 Լեվելեթսյանի Նահապետյան ընկերք հետո արժեանականների պարագլուխ
 հանդիսացավ Օլիշե ֆոնտանկյանը, որը ի մի է բերում վերապրող ու-
 ժերը և վերաձևակում ռեկուսանդուսթան գործենականի ժրագիրը, 1
 կուսանդուսթանը այդ տարիներին իր գործունեությամբ կենդանացրեց
 էր հրկու ընազանում՝ տնտեսական ու կրթական։

Վաճառման փորձերն անհաջողակ ընթացան և վերադարձվեցին հեղինակին՝ որովհետև փառք է ձևավորվել Վեպուսի գործերի և ստեղծագործությունների, որը իր զուգակցությամբ խոստովանում էր Վեպուսի արժեքները և դրանց անհրաժեշտությունը։

Որոշ արմենական գործիչները Լուդվիգ Գանգիևս Գր․Դեռզիկյանի և Գաբրիել Ջեզյանի, իրենք արվեստ բանակցելու և Բ․Գորթոգալյանի հետ և Եվրոպեի, թերթեր իրականում վերածելու արմենականների պաշտոններով։ Այդպես Գորթոգալյանը, որը արտասահման անցնելուց հետո միշտ էլ մերժեց երևալով հեղափոխական շարժման գլուխ անցնել Գր․Դեռզիկյանի հետ մի կողմ—շրջաբերական առևտրային 1897 թ. մայիսի 26-ին իր թերթում հանդես եկավ անհրաժեշտություն, վերնագրով բավական խիստ հողմածով, որում մերժում էր այն, ինչ իրոք գոյություն ուներ։ Այնպես որ, Դեռզիկյանը անցավ Լարսել և անձամբ հանդիպեց Գորթոգալյանին, իրենք ևս համոզվեց, որպեսզի վերջինս ստանձնի կոնսյակ-

1 Արտ. Դարբինեան, իշկ. ուշիւ, էջ 108:

2 Կրճ. Եկարեան, Նշմ. աշխ., էջ 133:

3. 0.4 ամբարայան, 124. արև., 62 138-160.

«Արմենիա», Բիլ 64, 1897թ.

[illegible]

Հետագայ տրամադրությունները այնպիսի բնույթ ստացան, որ արժե-
հատները ընդհուպ մերժեցանով վերականգնալ հնչակյանների հետ,
բացակայությունների մեծ մասն հայ ազատագրական շարժման այլ հոսանք-
ների ներկայացուցիչների հետ, համառ ու լարված ջանքերի գնով կազմա-
վորելով Հայ Անհատադիր-մանկավար կուսակցությունը Դա ընդգրկեց
բաժանուն բարձր ու հավասարակշիռ պրոցես:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՆՔ... Հանդիպեցի և բերվում է 19-րդ դարավերջին
հայ ազգային պաշտպանական շարժման մեջ արհեստական կերպ
ու չնայած ությունը: Ընդգծվում է այն միտքը, որ հանդիսն արմենական-

1. 2. 4. 1956 14. 1956 1956 1956

2 Կրոն. Դարբինեան, Նշվ. աշխ., էջ 181:

3 Encl. to Mr. [unclear]

конкретной социально-политической обстановки Западной Армении. Программа предусматривала необходимость освобождения западных армян от турецкого деспотизма революционным путем.

Арменаканов развивали бурную деятельность в сфере просвещения. Особое внимание они уделяли боевой подготовке и вооружения западных армян с целью организации их обороны на достаточно высоком уровне.

Партия арменаканов стала инициатором и организатором героической самообороны Ване в июне 1896 года. Армянские отряды оказали успешное сопротивление врагу, однако во время отступления из Ване в Персию в Ханасорской долине группа арменаканов была окружена и осаждена многочисленными турецкими и курдскими силами и почти полностью уничтожена. В бою погиб доблестный предводитель арменаканов К. Авестисян.

Политическое влияние арменаканов в Ване более укрепилось благодаря деятельности Сепуха (Грванд, Асесин).

Организация арменаканов существовала до 1903 года, когда вместе с другими политическими течениями она вошла в состав Армянской Конституционно-демократической партии.

уи

Ներքին հարաբերությունների մասին հարցերի վերաբերյալ և այլ հարցերի մասին հարցազրույցներ:

Արմենական կուսակցության ղեկավար և հիմնական գրականները շարունակում են հեղինակի հետևյալ հրապարակումները:

1. Արմենական կուսակցության կազմավորումը, «Լրագիր հասարակական գիտությունների», 1893, թիվ 2:

2. Հայոց կուսակցությունների դերը Վանի 1896 թ. յուրիանի ինքնապաշտպանական մարտերում, «Լրագիր», թիվ 2, 1893 թ.:

3. Արմենական կուսակցության կազմավորումը և սկզբնական գործունեությունը, Տրիտարդ գիտաշխատությունների 23-րդ նստաշրջանի հեղանակումները թիվ 10-ում, Կ[] պատմության ինստիտուտ, 1892 թ.:

4. Արմենական կուսակցության կազմավորումը, «Լրագիր», թիվ 6-7, 1893 թ.:

Армен Овакимович Карапетян

Формирование и деятельность партии арменаканов
в конце XIX – начале XX веков

Резюме

Первой армянской национальной партией явилась политическая организация арменаканов, основанная осенью 1885 года в Ване. Главными основоположниками партии были М. Авестисян, Г. Неозикян, Г. Терлещезян, Г. Отян, Г. Аджемян, Р. Метворян, Г. Ханджян и др. Однако некоторые исследователи основоположником арменаканов ошибочно считали М. Португоляна.

Книга Г. Патканяна "Вардзпетаран Айастани азатагрутян" не является программой организации арменаканов. Программа партии родилась из потребностей данного момента и целиком вытекала из